

ДЕРЖАВА ТА НАЦІЯ: КВАДРАТУРА КОЛА?

STATE AND NATION: SQUARING THE CIRCLE?

Римаренко С.Ю.

доктор політичних наук, професор

Європейського університету,

ORCID ID: 0000-0002-8031-5787

В полі зору автора – проблеми взаємовідносин держави і нації а також генеза наукової думки з цього питання. Основна суперечність між нацією та державою полягає в тому, що нація і держава мають не лише свої особливі специфічні риси, характер, права, інтереси тощо, але й спільні. Причому останні настільки тісно переплетені, що часом буває майже неможливо розібратися, де починаються одні і закінчуються інші. Проте зробити це вкрай важливо не лише з теоретичного, а й передовсім політико-практичного застосування. Деякі держави утворилися задовго до виникнення націй, але існує рад націй набагато «старших» за більшість сучасних держав. Держава може, зрештою, існувати без нації, як і нація без держави. До однієї держави може входити декілька націй, в той же час нація може бути розділена між різними державами. Нація може становити більшість населення в тій чи іншій державі, але вона може бути й меншістю. Подібні парадокси ускладнюють розуміння сутності й характеру взаємовідносин між нацією та державою, містять певні протиріччя й несуть в собі зерна можливих конфліктів. Тому, мабуть, найбільш оптимальний підхід до цього питання – відмова від абсолютизації як ролі держави, так і нації в суспільному процесі. І нація і держава є суб'єктами права, причому їх права ґрунтуються на одній і тій же основі – територіальному принципі. Однак, якщо для держави це єдино можлива й прийнятна основа, то для нації цей принцип явно недостатній і далеко не завжди може бути використаний (він, наприклад, не підходить для розсіяних народів) і часом чреватий негативними наслідками. Держава є суб'єктом права з часу свого народження. Їй належить право видавати закони, здійснювати правосуддя, забезпечувати безпеку тощо. Нація за своєю природою таким суб'єктом не є, її права значно вужчі. Проте вона постійно намагається їх розширити, що й служить одним з джерел конфронтації й протиборства нації та держави. Більше того, в поліетнічній державі нація виступає в подвійній ролі. З одного боку, вона є суб'єктом політичних процесів, а з іншого – об'єктом державної політики. В якості останньої нація схильна до інтеграції з іншими націями без чого неможлива територіальна цілісність держави, стабільність політичного режиму, успішне розв'язання економічних, політичних, соціальних та інших проблем, що становлять суть доцентрових тенденцій. Як суб'єкт права, нація, виходячи з власного розуміння, намагається забезпечити собі сприятливі умови існування, що становить основу відцентрових тенденцій. Таким чином, протиріччя між нацією та державою, подвійне становище нації породжують не менш суперечливі, але об'єктивні тенденції – доцентрові та відцентрові, засіб врівноваження яких залежить перш за все, від характеру політичного устрою держави. У багатонаціональних державах суперництво між нацією та державою часто веде до конфронтації й боротьби націй між собою. Ця боротьба розгортається або за те, чий статус як суб'єкта права буде вищий,

Ключові слова: нація, держава, націотворення, державотворення.

The main contradiction here is that the nation and the state have not only their own specific features, character, rights, interests, etc., but also common ones. Moreover, the latter are so closely intertwined that sometimes it is almost impossible to understand where one begins and the other ends. However, it is extremely important to do this not only from a theoretical, but also primarily from a political and practical application. Some states were formed long before the emergence of nations, but there are many nations much "older" than most modern states. A state can, after all, exist without a nation, just as a nation can exist without a state. One state can include several nations, at the same time, a nation can be divided between different states. A nation can constitute the majority of the population in a particular state, but it can also be a minority. Such paradoxes complicate understanding the essence and nature of the relationship between a nation and a state, contain certain contradictions and carry the seeds of possible conflicts. Therefore, perhaps the most optimal approach to this issue is to refuse to absolutize both the role of the state and the nation in the social process. Both the nation and the state are subjects of law, and their rights are based on the same basis – the territorial principle. However, if for the state this is the only possible and acceptable basis, then for the nation this principle is clearly insufficient and cannot always be used (for example, it is not suitable for dispersed peoples) and is sometimes fraught with negative consequences. The state is a subject of law from the moment of its birth. It has the right to issue laws, administer justice, ensure security, etc. The nation by its nature is not such a subject; its rights are much narrower. However, it constantly tries to expand them, which serves as one of the sources of confrontation and antagonism between the nation and the state. Moreover, in a polyethnic state the nation plays a dual role. On the one hand, it is a subject of political processes, and on the other hand, an object of state policy. As the latter, a nation is inclined to integration with other nations, without which the territorial integrity of the state, the stability of the political regime, the successful resolution of economic, political, social and other problems that constitute the essence of centripetal tendencies are impossible. As a subject of law, a nation, based on its own understanding, tries to provide itself with favourable conditions for existence, which is the basis of centrifugal tendencies. Thus, the contradictions between the nation and the state, the dual position of the nation are generated by no less contradictory, but objective tendencies – centripetal and centrifugal, the means of balancing which depends primarily on the nature of the political system of the state. In multinational states, the rivalry between the nation and the state often leads to confrontation and struggle of nations among themselves. This struggle unfolds either for whose status as a subject of law will be higher.

Key words: nation, state, nationhood, statehood.

Постановка проблеми. Маючи на увазі державну етнонаціональну політику, слід, з моєї точки зору, виходити з того, що інтереси нації та інтереси держави не завжди співпадають. Якщо нація – це природна сукупність інтересів всіх її членів, то держава служить інтересам окремих груп людей (соціальні групи, політичні групи тощо). І якщо нація є центром всіх інтересів, то держава – можливим засобом їх задоволення. Причому, відбувається як потяг до звуження інтересів нації, так і рух за обмеження масштабів діяльності держави. Щоб цього не сталося варто мати на увазі, що державні інтереси є в основному суб'єктивними та залежать передусім від певного розуміння та трактування інтересів політичними силами, що стоять при владі, та відображають інтереси тих чи інших груп. Тому державні інтереси можуть як співпадати, так і не співпадати з національними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми співвідношення категорій «держава» і «нація» здавна привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед вітчизняних науковців слід виділити О. Майборода, Л. Нагорна, М. Панчук, В. Котигоренко, В. Картунов, І. Кресіна, С. Римаренко, Л. Шкляр, С. Макарчук та багато інших. Зарубіжні дослідження представлені в роботах Е. Сміта, Б. Андерсона, Е. Геллнера, К. Дойча тощо. Дослідники розглядають етнонаціональні форми існування людства в контексті державотворення, досліджували зміст національного інтересу як детермінант національно-державницького розвою, при цьому наголошується на етнонаціональних чинниках державотворення, ролі етнонаціональної політики в процесі національно-державного будівництва. Саме ж етнодержавотворення тлумачиться як стала парадигма суспільного розвитку.

Формулювання цілей. Багатопланова та багатогранна проблема співвідношення держави і нації вимагає й багатопланових досліджень. У цій науковій розвідці я зосереджуюся на дослідженні спірних питань державотворення та націотворення а також на генезі вітчизняної наукової думки з цих проблем. Висловлювання «Ми створили Італію, тепер треба створити італійців» є цитатою Массімо д'Адзельйо, історика та політика, який наголошував на необхідності формування національної ідентичності після об'єднання Італії. Це означає, що хоча політичне об'єднання було досягнуте, потрібно було ще створити спільне відчуття приналежності до італійської нації, що включало б спільні цінності, культуру та мову. Це є надзвичайно актуальним для нас у цей складний час.

Виклад основного матеріалу. «Національна держава» – це визначне гасло XIX сторіччя під впливом якого змінилася майже вся політична структура Європи виявилася насправді політичною фікцією, одним з звичайних зловживань

в історії народів. Національна держава здійснюється лише оскільки державна нація зміцнила своє верховенство і наклала різку печатку на всю державну будову. Такою є точка зору дореволюційного дослідника А. Кастелянського. Навіть в тих державах, що найбільш відрізняються своєю національною одноманітністю, – навіть і там державне життя рідко співпадає з життям національним. Такою є багатонаціональна дисгармонія соціального буття. І якою б великою на була та стимулююча сила, з якою національний принцип увірвався в європейське суспільство XIX сторіччя – фактором державного об'єднання він став лише там, де в його основу лягла географічна та господарська єдність (об'єднання Німеччині та Італії). За межами ж цієї єдності вплив національного принципу ненавбачливо послаблюється, величезна частина німецької нації відходить від Габсбургської монархії, також як значна частина італійців залишалася поза межами об'єднаної Італії. Пам'ятним радше безсиллям національного принципу, ніж його тріумфом були також Балканські держави. Лише окремі фрагменти балканських народностей добилися державної самостійності – оскільки їх національному звільненню сприяли політичні чи династичні інтереси великих держав.

За своєю природою держава пряма антитеза національності. Сучасні держави являють собою передовсім організацією господарського гатунку, умовами промисловості визначається, головним чином, їх існування та розвиток (Ф. Ратцель). Не випадково К. Реннер ще на початку XX сторіччя відзначав: «Постулати нації й держави відносяться один до одного як квадрат до кола: квадратура кола ніким не знайдена. І так само ніколи не буде знайдена чудодійна формула, що усуне тертя між державою та націями» [1]. Основна суперечність тут полягає в тому, що нація і держава мають не лише свої особливі специфічні риси, характер, права, інтереси тощо, але й спільні. Причому останні настільки тісно переплетені, що часом буває майже неможливо розібратися, де починаються одні і закінчуються інші. Проте зробити це вкрай важливо не лише з теоретичного, а й передовсім політико-практичного застосування. Деякі держави утворилися задовго до виникнення націй, але існує рад націй набагато «старших» за більшість сучасних держав. Держава може, зрештою, існувати без нації, як і нація без держави. До однієї держави може входити декілька націй, в той же час нація може бути розділена між різними державами. Нація може становити більшість населення в тій чи іншій державі, але вона може бути й меншістю. Подібні парадокси ускладнюють розуміння сутності й характеру взаємовідносин між нацією та державою, містять певні протиріччя й несуть в собі зерна можливих конфліктів. Тому, мабуть, найбільш оптимальний підхід до

цього питання – відмова від абсолютизації як ролі держави, так і нації в суспільному процесі [2].

Аналізуючи взаємовідносини нації та держави, слід виходити з того, що вони є сукупністю індивідів. Однак сукупність ця різного порядку: перша – етносоціальна спільнота, друга – політична, громадянська. Нація – це природна форма існування етносу, а держава – штучне утворення, яке до того ж досить часто зникає з волі якоїсь політичної сили, деяких зовнішніх сил, або певного збігу міжнародних обставин. Тому нація і держава перебувають в такому ж протиставленні, як держава і суспільство. Держава без території практично немислима, хоча й тут бувають виключення (сучасна Палестина, наприклад). Нація ж може існувати і без визначеної території (класичні випадки євреї до створення держави Ізраїль, Роми).

І нація і держава є суб'єктами права, причому їх права ґрунтуються на одній і тій же основі – територіальному принципі. Однак, якщо для держави це єдино можлива й прийнятна основа, то для нації цей принцип явно недостатній і далеко не завжди може бути використаний (він, наприклад, не підходить для розсіяних народів) і часом чреватий негативними наслідками. Держава є суб'єктом права з часу свого народження. Їй належить право видавати закони, здійснювати правосуддя, забезпечувати безпеку тощо. Нація за своєю природою таким суб'єктом не є, її права значно вужчі. Проте вона постійно намагається їх розширити, що й служить одним з джерел конфронтації й протиставлення нації та держави.

Більше того, в поліетнічній державі нація виступає в подвійній ролі. З одного боку, вона є суб'єктом політичних процесів, а з іншого – об'єктом державної політики. В якості останньої нація схильна до інтеграції з іншими націями без чого неможлива територіальна цілісність держави, стабільність політичного режиму, успішне розв'язання економічних, політичних, соціальних та інших проблем, що становлять суть доцентрових тенденцій. Як суб'єкт права, нація, виходячи з власного розуміння, намагається забезпечити собі сприятливі умови існування, що становить основу відцентрових тенденцій. Як справедливо зазначає О.Суший, націєтворення і державотворення є взаємопов'язаними процесами, в основі яких лежить самовизначення як ключовий чинник переходу спільноти від етнічної єдності до політичної суб'єктності [3, с. 17].

Таким чином, протиріччя між нацією та державою, подвійне становище нації породжують не менш суперечливі, але об'єктивні тенденції – доцентрові та відцентрові, засіб врівноваження яких залежить перш за все, від характеру політичного устрою держави. У багатонаціональних державах суперництво між нацією та держа-

вою часто веде до конфронтації й боротьбі націй між собою. Ця боротьба розгортається або за те, чий статус як суб'єкта права буде вищий, або за те, хто з них стане єдиним носієм влади. В цих ситуаціях, як свідчить історія й сучасність, на перше місце виходить питання не про те, якою повинна бути держава, а чиєю (яких носіїв) вона повинна стати. А це вже серйозна загроза не тільки для єдності країни, а й її демократичним підвалинам. Ось чому оптимізація і в ідеалі – гармонізація взаємовідносин між нацією та державою, а також між самими націями є головним завданням етнонаціональної політики будь-якого суспільства [4].

Маючи на увазі державну етнонаціональну політику, слід, з моєї точки зору, виходити з того, що інтереси нації та інтереси держави не завжди співпадають. Якщо нація – це природна сукупність інтересів всіх її членів, то держава служить інтересам окремих груп людей (соціальні групи, політичні групи тощо). І якщо нація є центром всіх інтересів, то держава – можливим засобом їх задоволення. Причому, відбувається як потяг до звуження інтересів нації, так і рух за обмеження масштабів діяльності держави. Щоб цього на сталося варто мати на увазі, що державні інтереси є в основному суб'єктивними та залежать передусім від певного розуміння та трактування інтересів політичними силами, що стоять при владі, та відображають інтереси тих чи інших груп. Тому державні інтереси можуть як співпадати, так і не співпадати з національними.

У зв'язку з цим варто було б повернутися до дискусії, що розгорнулася у XX сторіччі серед науковців і політиків про те, який тип держави є найбільш прийнятним для народів. Перша точка зору – держава повинна бути наднаціональною, керуватися перш за все своїми чисто державними інтересами та відігравати роль третейського судді у національних суперечках (Австро-Угорщина). Друга – краще мати багатонаціональну державу, яка була б здатна ліберально регулювати міжетнічні відносини: менше буде зіткнень, війн (О.Бауер, Т. Масарик). Третя – необхідна незалежна національна держава, яка і лише вона забезпечить нормальний розвиток економіки та культури, що відповідає національним інтересам (К.Каутський). Четверта – вартісною є національна держава, але з наступним об'єднанням з іншими незалежними державами у міжнародні асоціації чи конфедерації (ідея Ш. де Голя щодо Об'єднаної Європи від Атлантики до Уралу).

Інша справа, розуміння того, що сама нація це не щось таке, яке визначається та нав'язується ззовні науковцями чи державою. Не можна не погодитися з Е. Геллнером, що нації створила людина, нації – це продукт людських переконань, пристрастей та схильностей [5]. Звичайна група людей (скажімо жителів певної території, носіїв

певної мови) стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають певні спільні права та обов'язки по відношенню один до одного в силу членства, що їх об'єднує. Саме взаємне визнання такого товариства і перетворює їх в націю, а не інші спільності, якими б вони не були і які відділяють цю групу від усіх, що стоять поза нею. У цього ж автора є більш лаконічне визначення нації – це свого роду «постійний, неформальний, відвічно утверджуємий плебісцит» [5].

На думку З. Бжезинського будь-які спроби розплутати складні національні проблеми з допомогою «чистого» національного принципу призводять до хаосу та різанини [6]. А один з класиків етнополітики, професор університету Дюк Д. Горовець іронічно зазначав: «Якщо ми звичайно не збираємося розпочати таке грандіозне етнічне прання, що на нього невдовзі не вистачить навіть мила, більшості людей не залишається нічого іншого, як жити разом в рамках існуючих кордонів» [7].

Принцип «немає нації без національної держави» не відповідає реальності. Навіть у глобальному вимірі принцип створення держави (одна нація – одна держава) реалізовано лише частково. У світі існує біля 3500 етнічних груп і тільки біля 180 національних держав. Існуюча світова система забезпечує місце в ООН для мікроскопічного Монако, але не для 40 млн. курдів.

Історія переконливо засвідчила, що два взаємопов'язаних процеси – державотворення та націотворення відбуваються асинхронно і рідко, коли їм притаманний збіг у переломному розвитку [8]. І тут варто звернутися до джерел української етнополітології. Чи цікавила ця проблема наших науковців, чи була вона гострою для України протягом минулих століть? Візьмемо, наприклад В. Антоновича, речника народницької школи української етнополітології. Він проголосив справжній апофеоз вільної творчої суспільності, протиставляючи цю ідею державі з її регламентацією і апаратом, політикою державності для державності. На його думку, невід'ємною прикметою українського народу є його природжена піддатливість та небажання до державного життя. Такий підхід, на думку М. Грушевського, пояснюється трьома історичними впливами, що позначилися на творчості В. Антоновича: (1) традиційною українською опозицією чужому державному життю, якою проймався Антонович, досліджуючи історію українського народу; (2) природженою традиційною польсько-шляхетською підозрілістю і ворожістю проти зміцнення державної влади. (3) опозицією державній владі, в який «виховувала» всі свободолюбні елементи царський російський режим [9].

Пошуки взаємозв'язку між державою та нацією спиралися певним чином на західноєвропейську думку, її еволюцію від поняття суверен-

ності народу як спільності всіх громадян держави (Ж.Ж. Руссо) через ідею об'єднання всіх національних елементів в одній державі (Фіхте, Мацціні) до стану боротьби з державою на основі права народу на самовизначення, на свою національно-державну незалежність. Разом з тим, українська політологічна школа зробила свій вагомий внесок у дослідженні цих питань, відштовхуючись від особливостей розвитку України, специфіки становлення української нації та її менталітету.

Слід зазначити, що поняття «українська ідея» кореспондується з конструктивним принципом державотворення, національні інтереси – з дією механізму самозбереження держави і нації, а націоналізм (національна самосвідомість) – з самим державотворчим принципом, як відображенням етнонаціонального чинника. Зрештою нація, за визначення скажімо, П. Сорокіна, є багатонаціональною, солідарною організацією, яка хоча б частково усвідомлює сам факт свого існування та єдності. І що найголовніше, нація створена як система, що поєднує інтереси та цінності трьох типів – не лише етномовні та територіальні, але й державницькі. Нація, – за Сорокіним, – є «багатомірним соціальним організмом, що з'єднана і зцементована державою, етнічними та територіальними зв'язками» [10].

С. Дністрянський український науковець кінця XIX початку XX сторіччя, пішов значно далі П. Сорокіна. У своїй теорії суспільних зв'язків, порівнюючи державу з нацією, він звертає увагу на те, що їх об'єднує – територію. І в державі, і в нації Дністрянський виділяє три основні елементи, що складають їх сутність. Основою держави науковець вважав: територію; людей, що проживають на ній; питому організацію суспільного ладу з її характерними ознаками – автономією, авторитетом і автаркією. Елементи, що складають основу нації розміщуються в дещо іншому порядку: люди; територія; народна культура, що складає головну суспільну основу нації, незалежно від наявності чи відсутності своєї державної організації [11].

Нація, вважав, в свою чергу, В. Липинський, це реалізація хотіння до буття нації. Коли немає хотіння, виявленого в формі ідеї – нема нації, коли цехотіння не реалізується в матеріальних формах держави [12].

Щодо взаємин держави і нації оригінальною є думка В. Старосольського, видатного українського етнополітолога. Розуміючи націю як спільність, що засновується на внутрішній органічній ідеї, він визначає її головний інтерес – зберегти та розвинути свою індивідуальність, що стоїть вище її економічних, політичних і культурних інтересів, хоча й підпирається ними [13, с. 136].

Концепція ж самої української державності будується на таких засадах: 1) нація є самостійним центром інтересів і такою політичною спільно-

тою, яка прагне самостійності і будувати державу краще на спільності, а не на спільці; 2) для її побудови необхідно убити класові інтереси в форму національних, тобто орієнтуватися у своїй політиці на ті елементи суспільства які є носіями стихійного прагнення бути нацією, утверджувати себе нею. «Нова держава має враховувати у своїй політиці два основних взаємовпливаючих чинника: класовий поділ її народу та з огляду на його зрічничкування по лінії нації» [14].

Отже, наукові дослідження гострих проблем, що встали перед українською державою, висунулися чи не найперший план. Вони може бути сфокусована саме у проблемі «Держава і нація», яка мала б відповісти на питання, як включити в національний розвій етнонаціональний фактор, перетворити багатонаціональний склад населення України з фактору слабкості у фактор сили держави? На мій погляд, вкрай важливою є розробка філософсько-соціологічних аспектів розбудови української держави, консолідації української нації, розглядаючи етнофілософію як теоретичну підйому етнонаціональний аспектів українського державотворення [15]. Історичний досвід українського державотворення, який залишили нам, є засадами українського національно-громадянського суспільства. Він дає змогу в сучасних умовах використати демократичний зміст попередніх актів, що мають історично – випереджальний характер. До цього додаю, що

XX сторіччя стало провісником здійснення відродження української незалежної держави. Протягом тривалого часу українським народом був пройдений шлях усвідомлення необхідності відродження держави через проголошення її у формі Української Народної Республіки (ІУ Універсал Центральної Ради), утворення формально незалежної УРСР, самостійної Карпатської України (1938 р.), діяльність екзильної УНРади та уряду УНР до проголошення Акту незалежності України (1991 р.).

Висновки. Держава і нація – два взаємопов'язаних, але не тотожних поняття. Нація – це спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою та історичною долею. Держава – це політична організація, що має суверенітет над певною територією і населенням, а також здійснює управління суспільством. Нація може існувати без держави (наприклад, коли народ знаходиться під іноземним пануванням), а держава може об'єднувати різні нації. Держава є суб'єктом права з часу свого народження. Їй належить право видавати закони, здійснювати правосуддя, забезпечувати безпеку тощо. Нація за своєю природою таким суб'єктом не є, її права значно вужчі. Проте вона постійно намагається їх розширити, що й служить одним з джерел конфронтації й протистояння нації та держави. Формула К. Реннера «квадратура кола» якраз і відображає складні взаємостосунки держави і нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. К. Реннер (Синоптикус). Держава і нація. Спб. Буссель, 1906. С. 61.
2. Римаренко С.Ю. Нація-держава та/чи держава-нація. Регіональні студії. 2025. № 40. С. 166–169.
3. Суший О. В. Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування. 2020. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 152 с.
4. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду. К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 516 с.
5. Геллнер Е. Нації та націоналізм. К.: Таксон, 2003. 300 с.
6. Бжезинський З. Велика шахівниця. Харків: Фабула, 2025. 288 с.
7. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. Berkley, 1985. 682 p.
8. Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 264 с.
9. Грушевський М. С. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності / Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ». 2007. Т. 8. С. 185–191.
10. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics. 2017. vol. 1–4. New York. 720 p.
11. Дністрянський С. Загальна теорія права і політики. Т. 1. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 428 с.
12. В Липинський. Листи до братів-хліборобів: писані 1919–1926 р. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с.
13. Старосольський В. Теорія нації. К.: Вища школа, 1998. 157 с.
14. Старосольський В. Держава і політичне право. В 2-х ч. Ч. 1. К.: Логос, 2017. 592 с.
15. Римаренко С. Український народ, народ України, українська політична нація. Спроба термінологічного аналізу. Гілея. 2020. № 158 (10), ч. 3. С. 35–39.